

دوفصلنامه علمی تخصصی **سیره پژوهش‌های دینی** سال دوم، شماره ۳، پاییز و زمستان ۹۵، صفحات ۷-۳۴

جایگاه فاطمه ۷ در فرهنگ شیعیان

با تکیه بر سنخ‌شناسی احادیث و روایات متون شیعی قرن چهارم تا ششم

زهرا صیامیان گرجی*

زهرا سمیعی**

چکیده

در رویکرد تاریخی به فرهنگ شیعی امامی می‌توان جایگاه شخصیت‌های مذهبی در فرهنگ شیعیان را با تکیه بر مواجهه تاریخی با متون شیعی مورد بررسی قرار داد. فاطمه زهرا (س) از مهم‌ترین شخصیت‌هایی است که در عقاید و فرهنگ شیعی جایگاهی محوری دارد. فاطمه (س) به مثابه مرجع ارتباطی نبوت، امامت و ولایت در نظام عقاید شیعی شناخته شده است. فرهنگ شیعیان نیز در روند تاریخی تحولات جوامع شیعه از قرون اولیه تاریخ اسلام تا قرن ششم هجری، مجالی برای معنابخشی و حفظ و بازتولید این نظام عقیدتی بوده است. در عین حال مجامع حدیثی و متون شیعی از طریق احادیث و روایات منتسب به معصومین (ع) به عنوان منابع و مراجع فکر و فرهنگ شیعه، پیونددهنده بین عقیده شیعی و فرهنگ شیعیان بوده‌اند. بر این مبنا در این مقاله با تکیه بر سنخ‌شناسی کمی و کیفی احادیث و روایات متون شیعی از قرن چهارم تا ششم هجری درباره فاطمه (س)، روند بازنمایی جایگاه فاطمه (س) در فرهنگ شیعیان مورد بررسی قرار گرفته است. ارتقای کمی و کیفی نگرش فضائل‌نگارانه به جایگاه فاطمه (س) از قرن چهارم تا ششم در احادیث منابع شیعی، نشان از برجسته‌شدن و اهمیت یافتن این وجه از ابعاد شخصیتی ایشان به عنوان الگویی اخلاقی و منبع ولایی در فرهنگ شیعیان است.

واژگان کلیدی: فاطمه زهرا (س)؛ احادیث شیعی؛ ایران اسلامی قرون میانه؛ فرهنگ شیعیان

امامی؛ متون شیعی امامیه.

* z_siamian@sbu.ac.ir دکتری تاریخ اسلام، عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی

** کارشناسی ارشد تاریخ تشیع، دانشگاه خوارزمی z_samiei@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۵/۱۰/۱۵ تاریخ تأیید نهایی: ۹۵/۱۲/۲۵

مقدمه

صورت‌بندی و نظام فرهنگی جوامع شیعیان^۱، از برهم‌کنش باورهای عقیدتی متنوع شیعیان با وضعیت‌های تاریخی مختلف شکل گرفته است. باورهای تشیع به عنوان مذهبی که بر محوریت نظریه امامت، هویت شیعی را می‌سازد از طریق احادیث و روایت‌های تدوین شده در مجامع حدیثی علمای شیعی پشتیبانی فکری می‌شود. این باورهای کلامی، فقهی و عقیدتی به واسطه اتصال به نظر امامان معصوم از نسل فاطمه (س) و علی (ع)، به عنوان تفسیر حقیقی از دین اسلام اعتبار می‌یابند. محتوا و شکل فرهنگ شیعیان نیز با اتکا بر چنین روندی معنادار شده و در میان پیروان مذهب شیعه مشروعیت و مقبولیت عمومیت یافته است.

علی‌رغم اینکه طایفه شیعه از طرف جامعه اهل سنت و جماعت به عنوان یک اقلیت نگرسته می‌شد و در کشاکش فکری و سیاسی از طرف فرقه‌های دیگر تحت فشار اجتماعی و فرهنگی قرار داشته است، اما نخبگان شیعی با نمادپردازی و مرجعیت بخشی به ارکان هویتی شیعه، تلاش می‌کردند در مقابل این فشارهای جمعی مقاومت کند و هویت خود را حفظ نماید. در عین حال تغییر در شرایط تاریخی دوره‌های مختلف، این مجال را پدید می‌آورد تا جماعت شیعیان به بازسازی و بازآرایی هویت فرهنگی خویش اقدام کنند.

وجود رابطه معناداری بین نظام عقیدتی شیعه به مثابه یک دیدگاه مذهبی بازپردازش شده در متون حدیثی شیعی و نظام فرهنگی شیعیان به عنوان باورمندان به عقیده شیعه با زمینه‌های تاریخی مختلف آن، باعث معناداری و معنابخشی نمادهای عقیدتی بازپردازش شده در فرهنگ شیعیان شده است. اعتبار این نمادها و نظام معنایی فرهنگ شیعی نیز از گفتار و کردار معصومین، سنت منقول پیامبر در احادیث ائمه شیعی، قرآن و تفاسیر معصومین از آن استخراج می‌شود که توسط نخبگان مذهبی در یک نظام مدرسی در متون شیعی تدوین می‌شدند. نظام معنایی فرهنگ شیعی به تمام اجزای زندگی فردی و جمعی شیعیان معنا می‌بخشد تا بدانجا که می‌توان گفت از معنای زندگی جمعی و فردی تا سبک زندگی روزمره و روابط سیاسی و فرهنگی و اقتصادی و اجتماعی شیعیان با خود و دیگری

متاثر از ارجاع به این احادیث و روایات از منابع و مراجع عقیده شیعی بوده و هست.^۱ یکی از نمودهای تشیع و نمادهای فرهنگ شیعیان که از نظام عقیدتی مذهب شیعه برآمده است، فاطمه زهرا (س) است. فاطمه زهرا (س) دختر پیامبر (ص) در کنار علی (ع) به عنوان داماد پیامبر و همسر فاطمه (س) دو جزء اساسی از محورهای اتصال و هماهنگی و هارمونی باورهای عقیدتی شیعه درباره امامت و ولایت هستند. بنابراین هرکجا که نام علی بنابی طالب در عقاید شیعه برده می‌شود، همراه با آن نام فاطمه زهرا (س) و حسین (ع) نیز قرار می‌گیرد همانگونه که نقطه اتصال نظریه امامت و ولایت و نبوت نیز فاطمه (س) تعیین شده است و به همین طریق خمسه آل عبا به مثابه قلب تپنده عقیده و فرهنگ شیعه شناخته شده‌اند.

بر همین اساس جایگاه حضرت فاطمه (س) در فرهنگ دینی شیعه به شکل والا و با فضیلت محوری تصویر شده است. ایشان به عنوان «مادر امامان شیعه» جایگاه ویژه‌ای در تفکر و هویت و فرهنگ شیعه دارد. اساس مکتب شیعی و امامیه، جمع مقدس و مرکبی از پیامبر (ص) و دختر ایشان فاطمه (س) را نیز در بر می‌گیرد. در این بین حضرت فاطمه (س) مجمع النورین خوانده شده و امامان شیعه وصایت خود را به واسطه انتساب به پیامبر از طریق ایشان اخذ می‌کنند. بنابر تفکر شیعه، فاطمه (س) جزو پنج تن آل عبا است که در ملتقای دو نور نبوت و امامت قرار دارند. (امیرمعزی، ۱۳۸۸: ۵/۴)

بر اساس این جایگاه در نظام فکری شیعه، در معنایی فرهنگی نیز فاطمه (س) نمادی از فرهنگ متمایز شیعیان در مقایسه با اهل سنت بوده است همانند واقعه غدیر خم و واقعه کربلا و مهدویت امام زمان حجه بن الحسن عسگری (عج)، از دیگر نمادهای مهم عقیدتی و فرهنگی شیعیان که پیوستگی تفکر شیعی و فرهنگ شیعیان را در هر دوره و تا به امروز نشان می‌دهد. با این همه پررنگ بودن جایگاه فضیلت محور حضرت در میان فرهنگ شیعیان، علاوه بر وجود این کمالات در شخصیت تاریخی خود ایشان، تحت تاثیر فضای فکری و بافت تاریخی اعصار گوناگون تاریخ شیعیان نیز هست، و از چشم‌انداز فرهنگ‌گرایی در تحلیل صورت‌بندی جوامع، می‌توان گفت که بافت هر دوره‌ای منجر به

برجسته‌سازی وجه خاصی از شخصیت حضرت زهرا (س) در فرهنگ شیعیان شده است. بنابراین می‌توان این مساله را مطرح کرد که جایگاه نمادهای هویتی فرهنگ شیعیان و در این مقاله جایگاه زهرا (س) در فرهنگ شیعه چگونه قابل بررسی است. در عین حال از آنجا که میراث فکری و فرهنگی شیعیان امامیه نخستین به واسطه مجامع حدیثی و روایی در متون شیعی از قرن چهارم هجری به بعد تدوین و در میان جماعت‌های شیعه بازخوانی و ترویج می‌شوند، می‌توان این پرسش را اینگونه مطرح کرد که جایگاه فاطمه زهرا (س) به عنوان نماد بنیادین میراث گذشته در فرهنگ دینی شیعه این دوران که به واسطه مجامع حدیثی تعریف می‌شود چگونه بازنمایی شده است؟ این جایگاه چه روندی را از قرن چهارم به عنوان دوران مهم آغازین تدوین این مجامع که همزمان با بروز سیاسی اجتماعی فرهنگی شیعیان در عصر آل بویه شیعی مذهب است تا قرن ششم و وضعیت تاریخی متفاوت جوامع شیعه در دوره سلجوقیان طی کرده است؟ به خصوص که کتب اربعه شیعه به عنوان مراجع معتبر فکر شیعی نیز در همین دوران تدوین شده است.

برای سنجش این رابطه باید جایگاه مجامع حدیثی شیعی را در فرهنگ شیعیان مورد توجه قرار داد. گفتار و کردار و اندیشه‌های اهل بیت (ع) در فرهنگ دینی شیعه به عنوان تنها مفسران راستین حقیقت و شریعت اسلام و بالاخص در فرهنگ‌سازی برای جماعت‌های شیعیان به عنوان الگوی تفکر و عمل جایگاه اساسی و منحصر به فردی دارند و محدثان و مجامع روایی نقش حفظ و نگهداری و انتقال این میراث فکری و نیز اعتبارسنجی و اعتباربخشی به آن را بر عهده داشتند. این جایگاه در تفکر و فرهنگ شیعیان نیز تابعی از نسبت حدیث و سنت در تفکر و فرهنگ اسلامی مسلمانان است چرا که احادیث نیز در نظام فرهنگ‌سازی و تعریف و تعیین سنت اسلامی جایگاهی محوری داشته و دارند. (موتسکی، ۱۳۸۸: ۲۹؛ عمادی حائری، ۱۳۸۸: ۱۲؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۹: فصول مختلف؛ همو، ۱۳۹۰: فصول مختلف؛ ابن حلاق، ۱۳۸۸: ۵-۲۰) بنابراین می‌توان گفت: «جوامع متون - حدیثی در حقیقت آئینه عینی فرهنگ حدیثی شیعه می‌باشد، زیرا هریک از این جوامع در سده‌های خاصی متأثر از فضای علمی، فرهنگی و نیازهای جاری و

نیز تحت تاثیر نوع نگرش و تفکر پدید آورندگان و طیف مشایخ آنها بوده است». (نصیری، ۱۳۸۵: ۲۳-۲۴)

فرهنگ دینی به معنی نهادینه کردن ارزش‌های دینی و مذهبی در باورها و عملکرد افراد و در روابط اجتماعی است که این مهم از طریق مکانیسم تکرار الگوهای نمادین و در ارتباط با روابط و حیات جمعی قابل شناخت است. این نسبت‌سنجی خود تابعی از نسبت فرهنگ و متن در میان فرهنگ‌های جوامع است زیرا فرهنگ به مثابه پدیداری دارای اجزایی متنوع، چند لایه و به مثابه کردارهای فرهنگی اصطلاحی است که توامان به اشکال جمعی و رابطه‌ای کنش و اندیشه‌ها اشاره دارد. از این‌رو فرهنگ مردم نیز اساسا به مثابه نظام‌های دلالت در حال تولید و مصرف معنا است خواه در زبان نمود یابد یا در دیگر شیوه‌های ارتباطی مانند نمادها و کردارها و نهادها نمایان شود (مک‌کارتی، ۱۳۸۸: ۵۵ - ۲۱۷) در نتیجه متون نیز مشمول نظام دلالتی و نشانه شناختی فرهنگ هستند. (ساسانی، ۱۳۸۹: ۶ - ۸) بر این اساس «این مولف واجد موضع فرهنگی است که در نگارش و ترکیب‌بندی متن تاریخی خود، شکل روایی ابداع‌شده‌ای از دانش را خلق می‌کند». (جنکینز، ۱۳۸۷: ۲۹)

با توجه به توضیحات ارایه شده علی‌رغم توجه فراوان به جایگاه فاطمه زهرا (س) در تاریخ تشیع در تحقیقات مختلف و عمدتا به شکلی واقع‌گرایانه، تاکنون از زاویه طرح بحث این مقاله و رویکرد و روش آن یعنی با رویکرد فرهنگ‌پژوهی تاریخی تحقیقی انجام نشده است و به همین روی این تحقیق به شکلی متفاوت این موضوع را مورد بررسی قرار می‌دهد که از سطح بافت تاریخی تا سطح متنی را دربرمی‌گیرد. با چنین چشم‌اندازی از شکل‌دهی فضائل‌نگرانه شخصیت فاطمه زهرا (س) در فرهنگ شیعی با واسطه بازتکرار احادیث و روایت‌های منتسب به مراجع شیعی درباره نمادهای فرهنگ شیعه در متون حدیثی شیعیان، به بررسی شخصیت فاطمه زهرا (س) در احادیث شیعی از قرن چهارم تا ششم به شکل سنخ‌شناسانه و روندی می‌پردازیم.

۱. بازنمایی جایگاه و ابعاد شخصیتی فاطمه زهرا (س) در متون حدیثی شیعی از قرن چهارم تا ششم هجری

قبل از آنکه سنخ‌شناسی احادیث منتسب به مراجع شیعی یعنی امامان و پیامبر اسلام درباره حضرت فاطمه (س) در قرن چهارم هجری قمری ارائه شود، ذکر این نکته ضروری است که مقاله حاضر در مقام داوری درباره درستی و یا نادرستی انتساب یک حدیث یا روایت به پیامبر و امامان یا صحابه پیامبر نیست یا در مورد صحت محتوای روایت و حدیث بررسی انجام نمی‌دهد. از چشم‌انداز نظری مقاله درباره فرهنگ، صرف وجود روایت یا حدیث در متنی شیعی که تعلق آن به دوره زمانی خاص مشخص شده باشد نشان از حضور و مصرف دیدگاه مستخرج از آن حدیث یا روایت و رایج بودن آن در فرهنگ شیعیان در سطوح نخبگان یا عامه به شکلی مقبول در عین حال معتبر یا غیرمعتبر از منظر دانش حدیث- دارد هرچند می‌توان مکانیزم‌های مصرف و ترویج و رایج بودن هر کدام از این احادیث را نیز بر مبنای عملکردهای علمای مذهب شیعه در سنجش اعتبار و صحت سلسله راویان و مرجع حدیث و محتوای آن حدیث یا روایت مورد بررسی قرار داد. بنابراین از این روایات با عنوان روایت منتسب یاد می‌کنیم که در آنها درباره حضرت فاطمه (س) صحبت می‌شود و آن دسته از روایاتی که از قول خود ایشان درباره موضوعات مختلف از زندگی شخصی تا دیدگاه‌ها درباره دیگر موضوعات و افراد در مجامع حدیثی شیعی گفته شده است را در مقاله حاضر در نظر نمی‌گیریم.

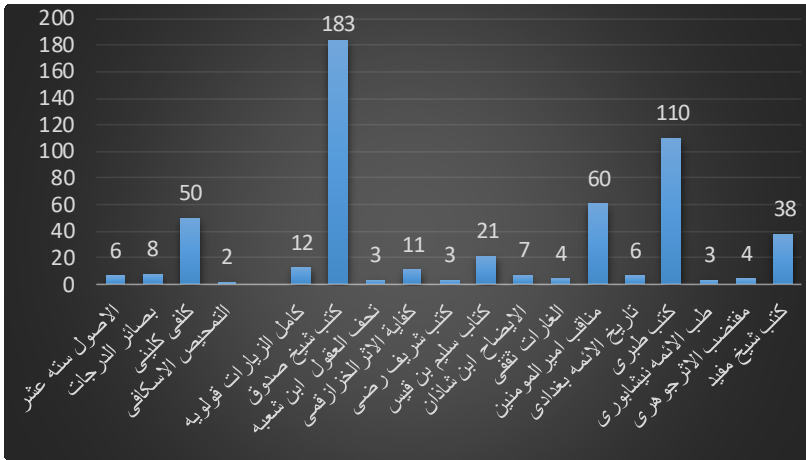
با اتکاء به روایت‌های متون حدیثی قرن چهارم تا ششم هجری بازنمایی جایگاه حضرت فاطمه (س) در طی قرن چهارم تا ششم هجری در فرهنگ شیعی به شکل نمودارهای زیر است و برای درک چشم‌اندازی قابل تبیین و تفسیر از این روند، این اطلاعات به تفکیک هر قرن بر پایه سنجش آماری احادیث و نیز تحلیل مضمونی محتوای آن روایات در ذیل یک موضوع یا مفهوم بر اساس ترتیب تاریخی زمان تالیف یا حیات مولف متون ارائه می‌شود.

۲. سنخ‌شناسی احادیث و روایات منابع و متون شیعی درباره فاطمه زهرا (س) در قرن چهارم هجری^۳

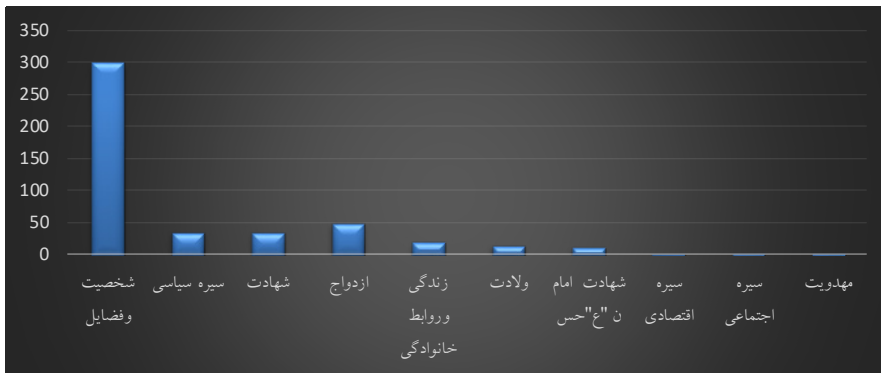
سنخ‌شناسی روایات و احادیث منتسب به منابع و مراجع شیعی در متون حدیثی قرن چهارم شامل این منابع است. الاصول الستة عشر از عده‌المحدثین، بصائرالدرجات از محمد بن صفار، الکافی در ۸ جلد از کلینی، کتاب سلیم بن قیس از سلیم هلالی کوفی، الايضاح از ابن‌شاذان، الغارات در ۲ جلد از ثقفی کوفی، مناقب امیرالمومنین در ۲ جلد از سلیمان کوفی، تاریخ‌الائمہ از کاتب بغدادی، المسترشد، دلائل‌الامامہ، نوادرالمعجزات همگی از محمد طبری، طب‌الائمہ از بسطام نیشابوری، مقتضب‌الاثر جوهری، مائه منقبه از ابن‌شاذان، التمهیص اسکافی، کامل‌الزیارات قولویه، الامالی الاعتقادات فی دین امامیه، التوحید، الخصال، ثواب الاعمال، صفات‌الشیعه، علل‌الشرائع، عیون اخبارالرضا، فضائل‌الشیعه، کمال‌الدین و اتمام‌النعمه، معانی‌الخبار، من لایحضره الفقیه همگی از شیخ صدوق، تحف‌العقول از ابن‌شعبه حرانی، کفایه‌الاثر از خزاز قمی، المعجازات‌النبویه و خصائص‌الائمہ از شریف رضی، الاستبصار در ۴ جلد و تهذیب‌الاحکام در ۱۰ جلد از شیخ طوسی، روضه‌الواعظین از ابن‌فتال نیشابوری، اقسام‌المولی، اوائل‌المقالات، ایمان‌ابی‌طالب، الارشاد در ۲ جلد، الامالی، الاختصاص، النکت‌الاعتقادیه، حدیث‌نحن‌معاشر‌الانبياء، الغیبه در ۴ جلد، سهوالنبی، نص‌علی (ع) در ۲ جلد، مسار‌الشیعه همگی از شیخ مفید که جایگاه حضرت فاطمه (س) را با تکیه بر روایات منتسب که بیان کرده‌اند به صورت زیر نشان می‌دهند.

فراوانی روایات متناسب به مراجع شیعی درباره حضرت فاطمه (س) در متون شیعی تا قرن چهارم هجری

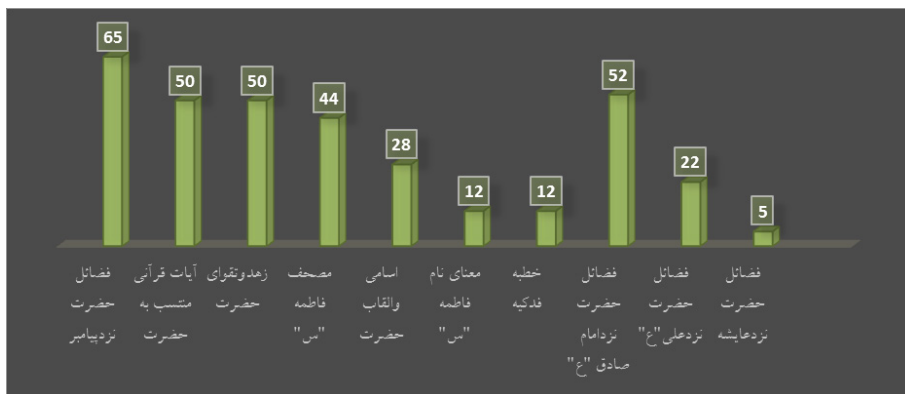
سنخ‌شناسی موضوعی احادیث متناسب درباره حضرت فاطمه (س) در متون شیعی تا قرن چهارم هجری

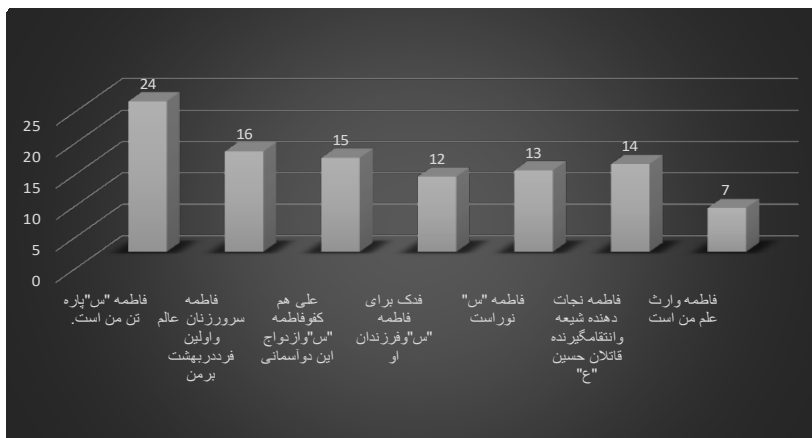
پس از سنخ‌شناسی احادیث منتسب درباره فاطمه (س) در قرن چهارم هجری و به جهت آنکه بیشترین احادیث در خصوص شخصیت و فضائل ایشان است، در نمودار بعد به تفکیک آماری این احادیث خواهیم پرداخت.

تفکیک آماری و موضوعات جزئی مربوط به شخصیت و فضائل حضرت فاطمه(س) در متون شیعی قرن چهارم

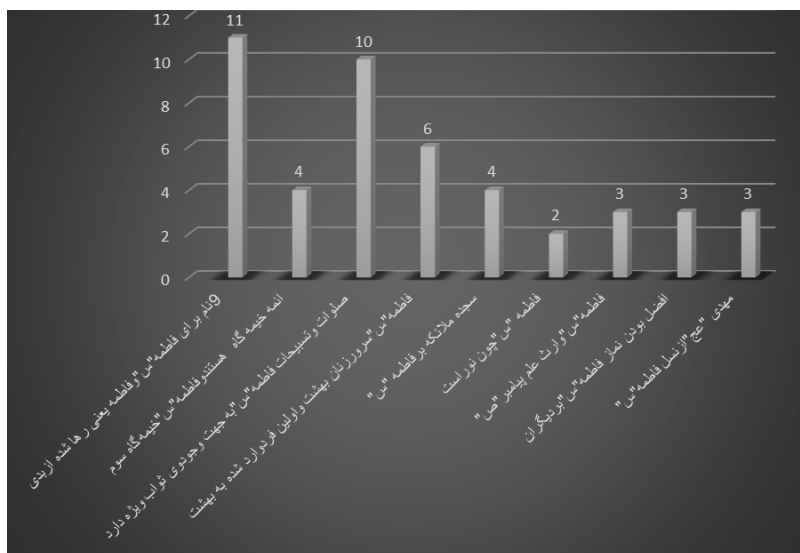

همانگونه که ملاحظه می‌شود نمودار نشان می‌دهد که به ترتیب فضائل حضرت به نقل از پیامبر (ص) و پس از آن فضائل ایشان به نقل از امام صادق (ع) و فضائل حضرت به نقل از امام علی (ع) دارای بیشترین فراوانی هستند. گرچه آیات قرآنی که مرجع تفسیری آن در روایت‌های منتسب به مراجع شیعی در نسبت با حضرت فاطمه (س) تفسیر شده و زهد و تقوی ایشان را نشان می‌دهد نیز حجم قابل توجهی از احادیث را در بر می‌گیرد اما به جهت آنکه بحث مربوط به این نوشتار فضایل‌نگاری است، در نمودار بعد تنها به تفکیک آماری و موضوعی فضائل حضرت و آیات قرآنی منتسب از جهت مهم بودن بُعدی از شخصیت و فضائل ایشان پرداخته و موارد مربوط به شخصیت را تفکیک نخواهیم کرد.

سنخ شناسی موضوعی فضائل حضرت فاطمه (س) در احادیث منتسب به پیامبر (ص) در متون شیعی قرن چهارم

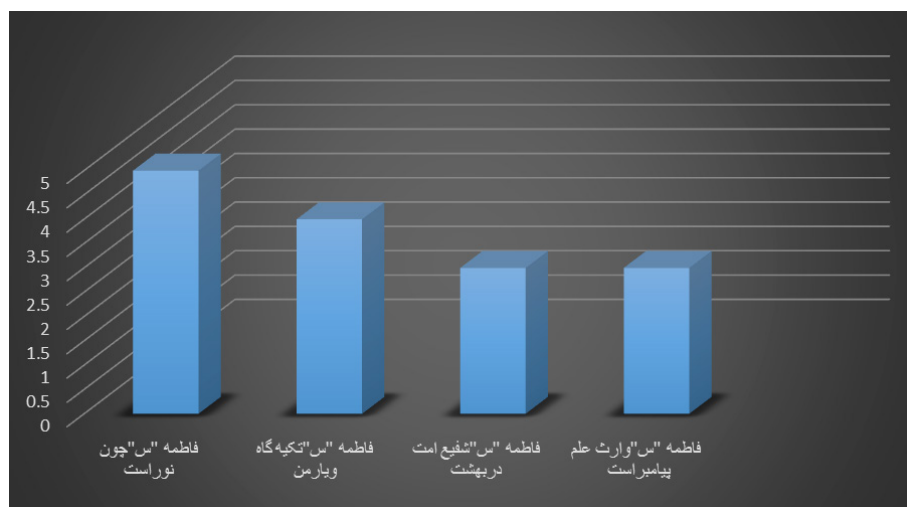

سنخ شناسی موضوعی فضائل حضرت فاطمه (س) در روایات منتسب به امام صادق (ع) در متون شیعی قرن چهارم

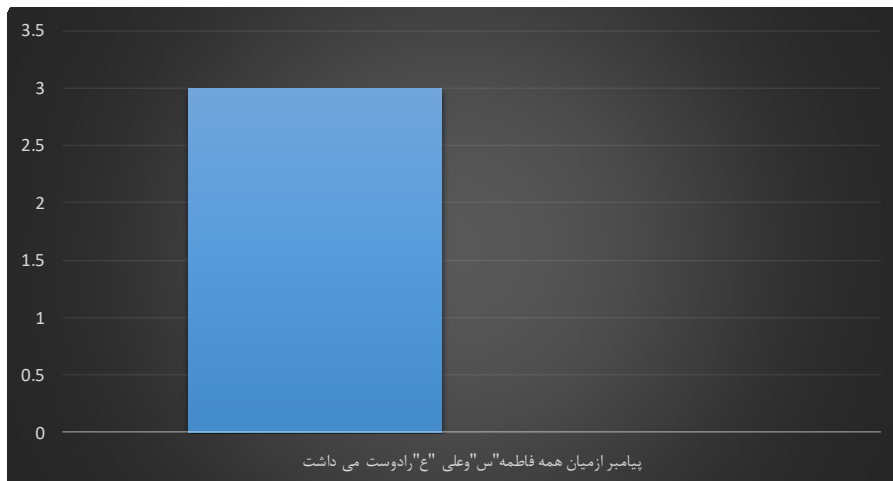

بر اساس فراوانی احادیث منتسب به پیامبر در منابع شیعی تا قرن چهارم می‌توان دریافت موضوع و معنای اصلی مورد توجه و مهم، بحث تطهیر و دوری از گناه برای فاطمه زهرا (س) است که تا آن زمان و دوران‌های بعدی یکی از مهم‌ترین مبانی فکری تشیع را شکل می‌داده است.

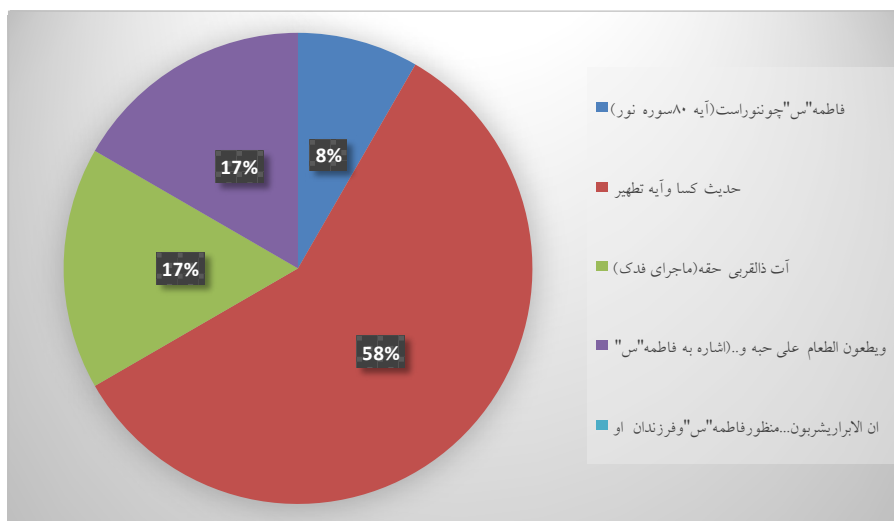
سنخ‌شناسی موضوعی فضائل حضرت فاطمه (س) در روایات منتسب به امام علی (ع) در متون شیعی قرن چهارم

فضائل حضرت فاطمه (س) منقول از عایشه به نقل از پیامبر(ص) در متون شیعی قرن چهارم

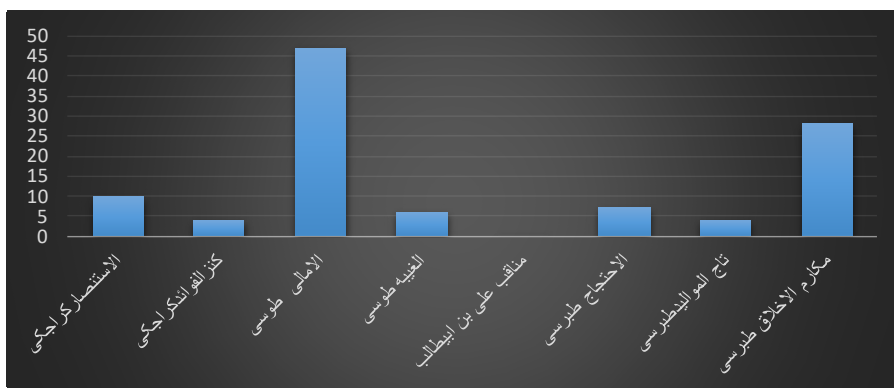
آیات قرآنی نازل شده درباره حضرت فاطمه (س) در احادیث و روایات متون شیعی قرن چهارم

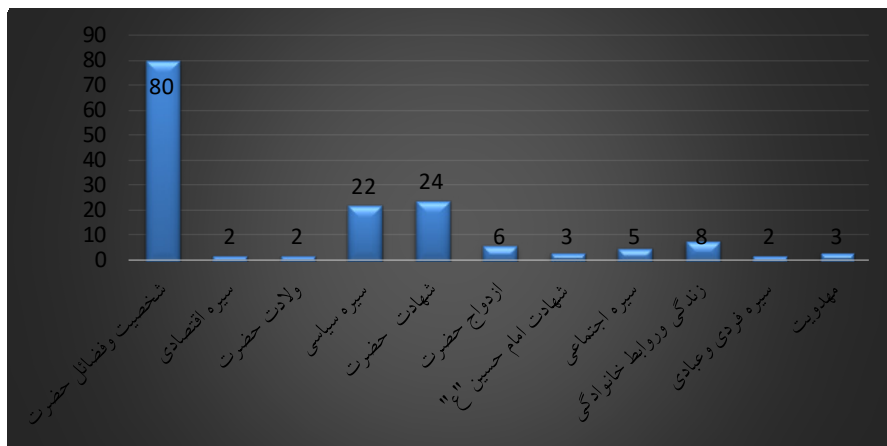
سنخ‌شناسی روایات و احادیث منابع و متون شیعی درباره فاطمه زهرا (س) در قرن پنجم هجری

اما سنخ‌شناسی روایات و احادیث منتسب به منابع و مراجع شیعی در متون حدیثی قرن پنجم هجری که شامل این منابع است. الاستنصار، التعجب، کنزالفوائد و معدن الجواهر از کراچکی، الامالی، الغیبه از شیخ طوسی، مناقب علی بن ابی طالب از ابن مغزلی، عیون المعجزات از عبدالوهاب، الاحتجاج، تاج‌الموالید و مکارم‌الاخلاق از شیخ طبرسی که جایگاه حضرت فاطمه (س) را بر اساس فراوانی روایات درباره ایشان به صورت زیر نشان می‌دهد.

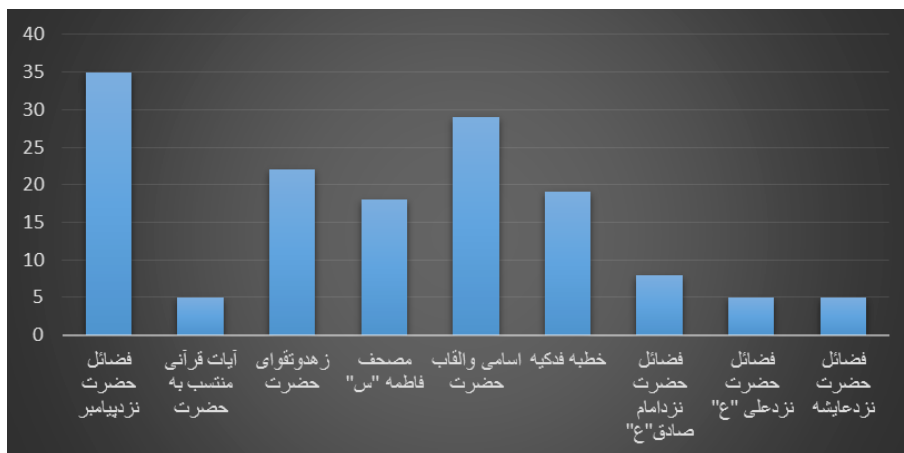
سنخ‌شناسی روایات منتسب به مراجع شیعی درباره حضرت فاطمه (س) در قرن پنجم هجری به تفکیک متون شیعی

سنخ‌شناسی احادیث منتسب به معصومین شیعی درباره فاطمه (س) در متون شیعی قرن پنجم هجری

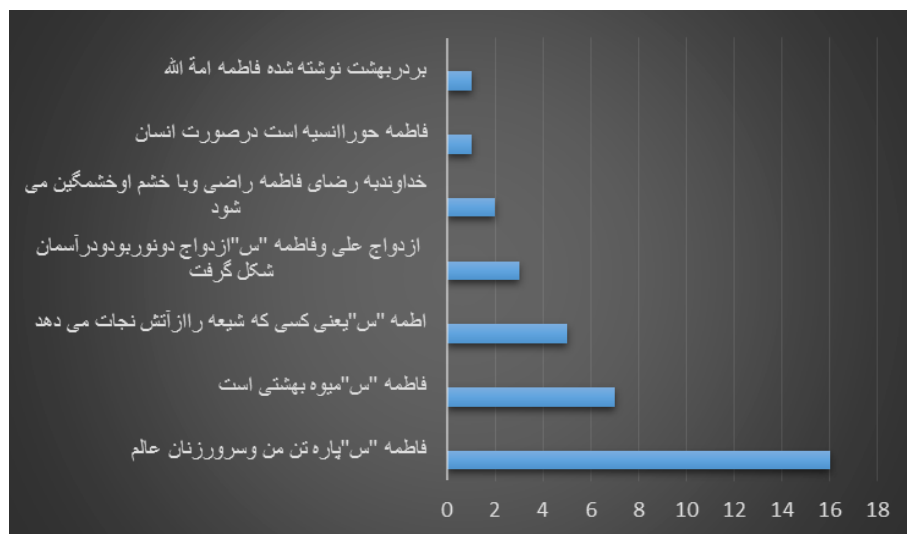

سنخ‌شناسی موضوعی مربوط به شخصیت و فضائل حضرت فاطمه (س) در احادیث متون شیعی قرن پنجم

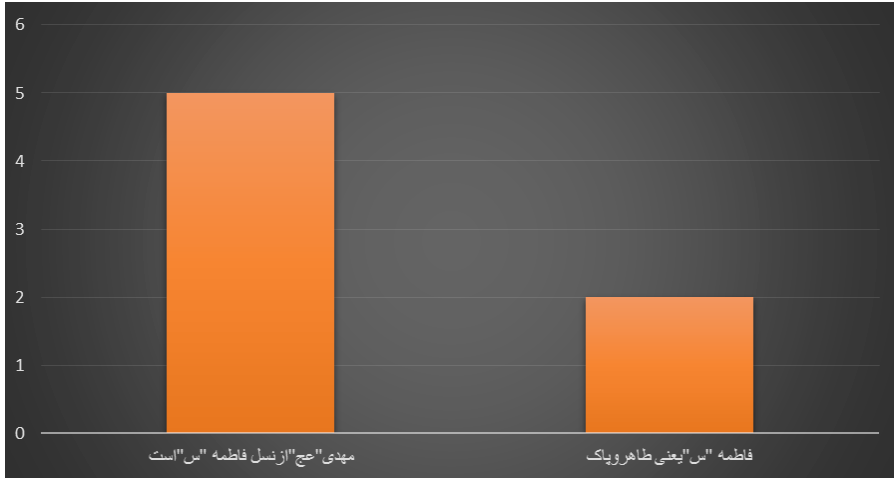

همانگونه که ملاحظه می‌شود نمودار نشان می‌دهد که به ترتیب فضائل حضرت نزد پیامبر (ص) و پس از آن فضائل ایشان نزد امام صادق (ع) و فضائل حضرت نزد علی (ع) دارای بیشترین فراوانی هستند. گرچه اسامی و القاب حضرت و زهد و تقوای ایشان نیز حجم قابل توجهی از احادیث را در بر می‌گیرد. اما به جهت آنکه بحث مربوط به این نوشتار فضایل‌نگاری است، در نمودار بعدی تنها به تفکیک آماری و موضوعی فضائل و آیات قرآنی منتسب به جهت اهمیت پرداخته شده و از تفکیک موضوعی مطالب مربوط به شخصیت حضرت خودداری می‌کنیم.

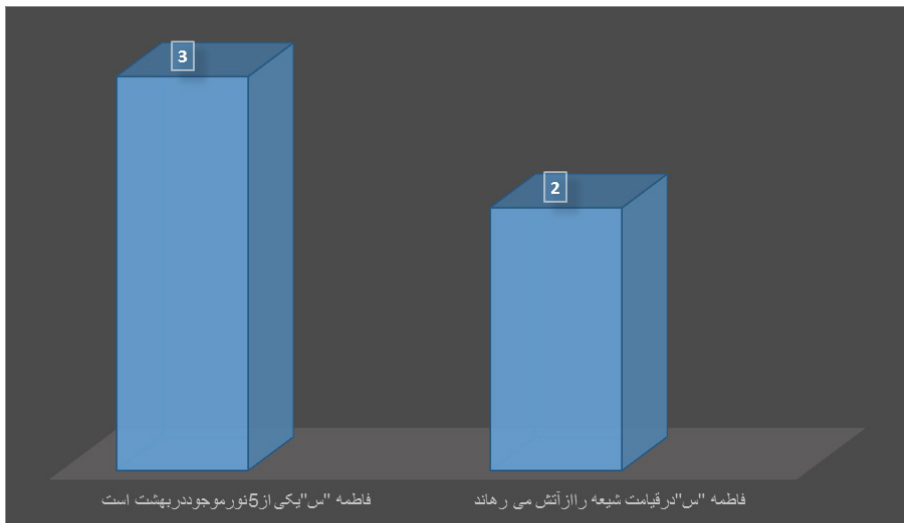
فضائل حضرت فاطمه (س) نزد پیامبر (ص) بر اساس فراوانی احادیث منتسب در متون شیعی قرن پنجم هجری

فضائل حضرت فاطمه (س) به نقل از امام صادق (ع) بر اساس فراوانی روایات منتسب در متون شیعی قرن پنجم هجری

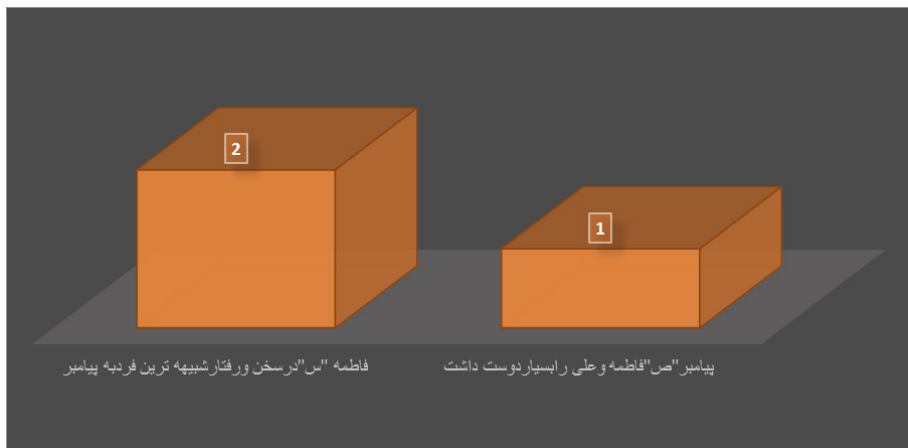

فضائل حضرت فاطمه (س) در روایات منتسب به امام علی «ع» در متون شیعی قرن پنجم هجری

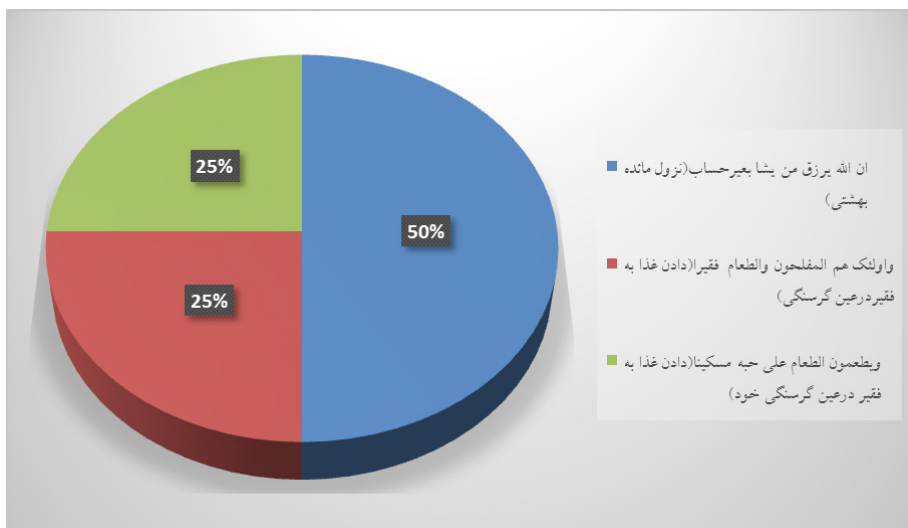

فضائل حضرت فاطمه (س) در اقوال عایشه به نقل از پیامبر (ص) بر اساس منابع شیعی قرن پنجم هجری

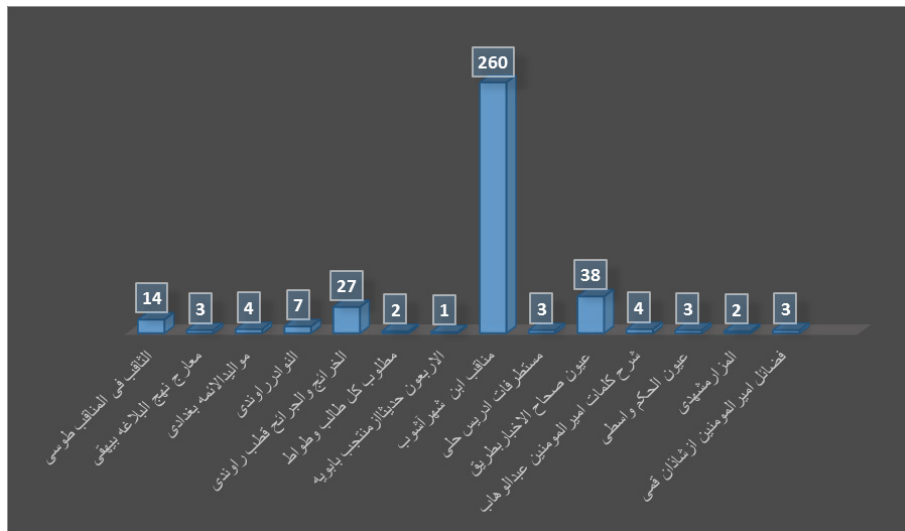
آیات قرآنی نازل شده درباره فاطمه (س)

بر اساس روایات منتسب در متون شیعی قرن پنجم هجری

سنخ شناسی روایات منابع شیعی درباره فاطمه زهرا (س) در قرن ششم هجری قمری متون حدیثی قرن ششم هجری شامل این منابع است. الثاقب فی المناقب از ابن حمزه طوسی، معارج نهج البلاغه از علی بن زید البیهقی، تاریخ موالیدالائمة از ابن الخشاب بغدادی، النوادر از فضل الله الراوندی، الخراج و الجرائح در ۳ جلد از قطب الدین راوندی، الاربعون حدیثا از منتجب الدین بن بابویه، مناقب آل ابی طالب در ۳ جلد از ابن شهر آشوب، مستطرفات السرائر از ابن ادریس حلی، عمده عیون صحاح الاخبار از ابن بطریق، شرح کلمات امیرالمومنین (ع) از عبدالوهاب، عیون الحکم و المواعظ از علی بن محمد الواسطی، المزار محمد بن مشهدی و فضائل امیرالمومنین (ع) از شاذان قمی که جایگاه حضرت فاطمه (س) با تکیه بر روایات راجع به ایشان از مراجع مختلف را به صورت زیر نشان می دهند.

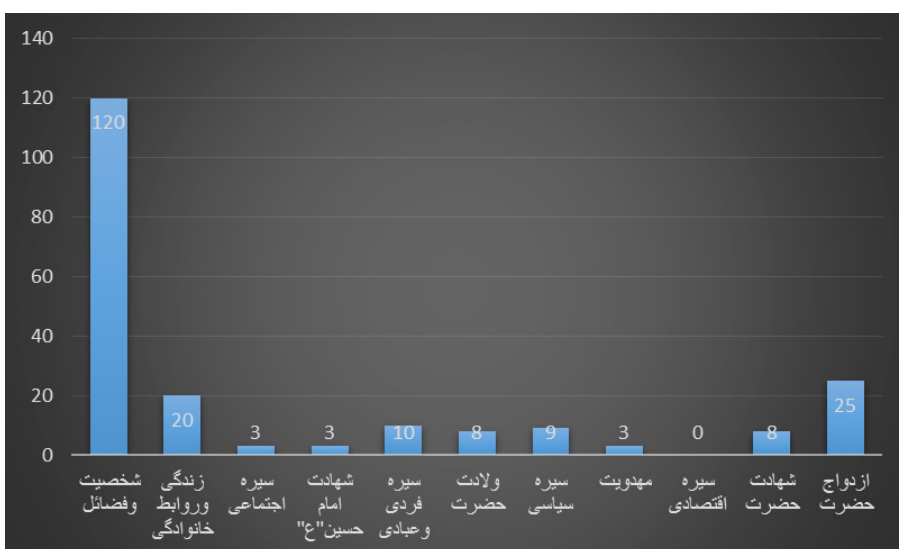
سنخ شناسی روایات منتسب به مراجع شیعی درباره حضرت فاطمه (س) به تفکیک متون شیعی در قرن ششم

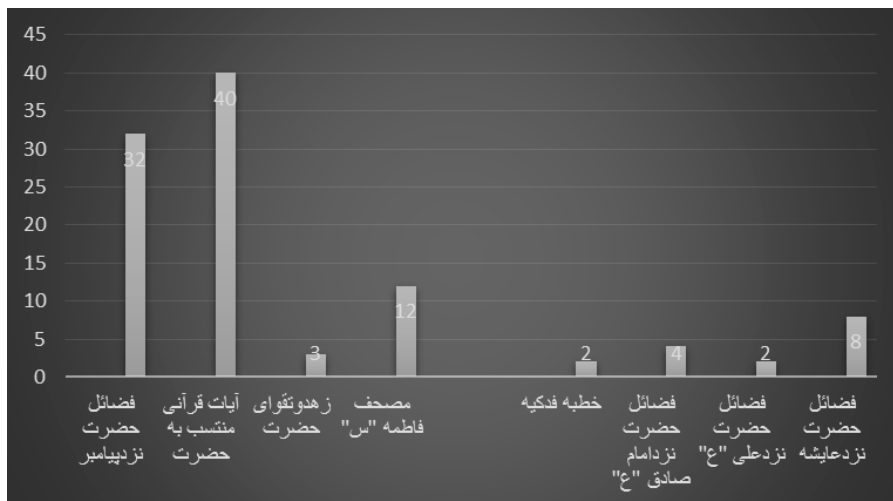
با توجه به مقایسه منابع شیعی از قرن چهارم تا ششم هجری می توان این برداشت را ارائه کرد که فراوانی و تجمیع احادیث درباره فاطمه زهرا (س) با رشد قالبهای مناقبی

برای بیان عقاید و فرهنگ شیعی به طور مشخصی در قرن ششم ذیل منابع مناقب‌نگاری مانند مناقب ابن-شهر آشوب فراهم شد در حالی که در دوره‌های پیشین این احادیث و روایات در منابع متنوع‌تر و با اختلاف عددی کمتری پراکنده شده بودند. این وضعیت تاثیرپذیری منابع حدیث شیعی را از بافت تاریخی قرن ششم هجری و تحولات تاریخی این دوران تحت سلطه سلجوقیان سنی مذهب نشان می‌دهد. جهت‌گیری مشخص این منابع مناقب‌نگاری نیز بازتولید عقاید شیعی در فضای فرهنگی جماعت شیعیان بوده (بارانی، ۱۳۹۲: فصول مختلف؛ هالم، ۱۳۸۹: ۹۸؛ کسری دهکردی و بهارزاده، ۱۳۹۵: ۱۴۳-۱۷۶) تا بدین ترتیب با حمایت فرهنگی از نظام عقیدتی شیعه، انسجام هویتی و تشخیص عقیدتی و فرهنگی شیعیان را در میان جماعت اهل سنت حفظ کنند هرچند علل دیگری نیز در این تغییرات تاثیرگذار بوده‌اند. سنخ‌شناسی موضوعی احادیث و روایات این منابع نیز نشان از اهمیت یافتن و برجسته شدن وجه فضائی شخصیت فاطمه (س) در این دوره به شکلی تصاعدی دارد که تاییدی بر جهت‌گیری فرهنگی یاد شده است.

سنخ‌شناسی موضوعی روایت‌های متون شیعی قرن ششم درباره حضرت فاطمه (س)

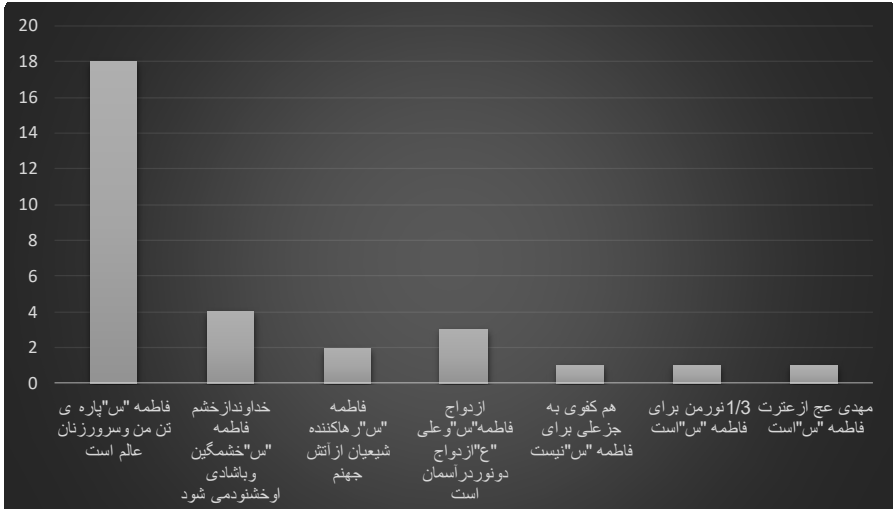

تفکیک آماری و موضوعی مربوط به شخصیت و فضائل حضرت فاطمه (س) در روایات منابع شیعی قرن ششم هجری

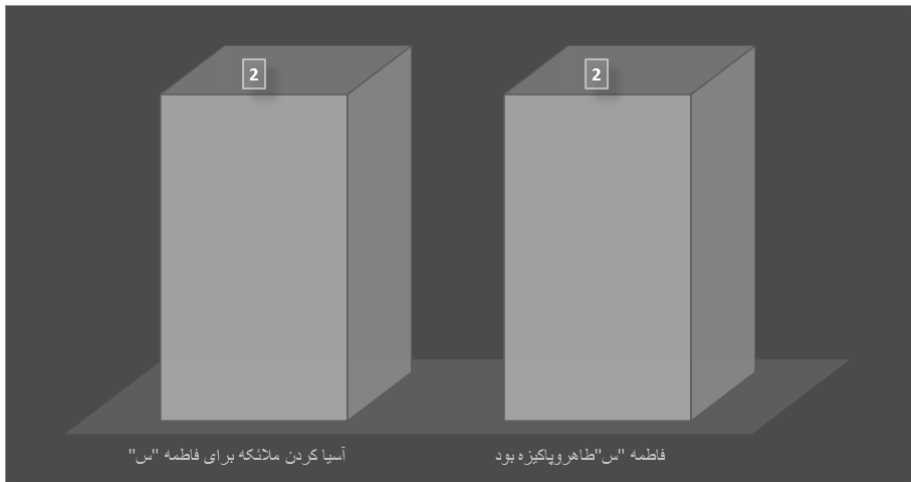

این نمودارها نشان می‌دهد برخلاف دوره‌های پیشین، آیات قرآنی که بنابر تفاسیر مراجع عقیدتی شیعه موید فضائل و جایگاه فاطمه (س) هستند در این دوره در مرتبه نخست مراجع روایی قرار گرفته است و پس از آن نیز به ترتیب فضائل حضرت در احادیث منقول از پیامبر (ص) و پس از آن فضائل ایشان به نقل عایشه از قول پیامبر و فضائل ایشان در روایات منتسب به امام صادق (ع) و علی (ع) دارای بیشترین فراوانی هستند. همانگونه که ملاحظه می‌شود آیات قرآنی منتسب به حضرت نیز حجم قابل توجهی از احادیث را در بر می‌گیرد که پس از بیان و نشان دادن تنوع موضوعی فضایل نگاری به تفکیک آیات قرآنی نیز خواهیم پرداخت.

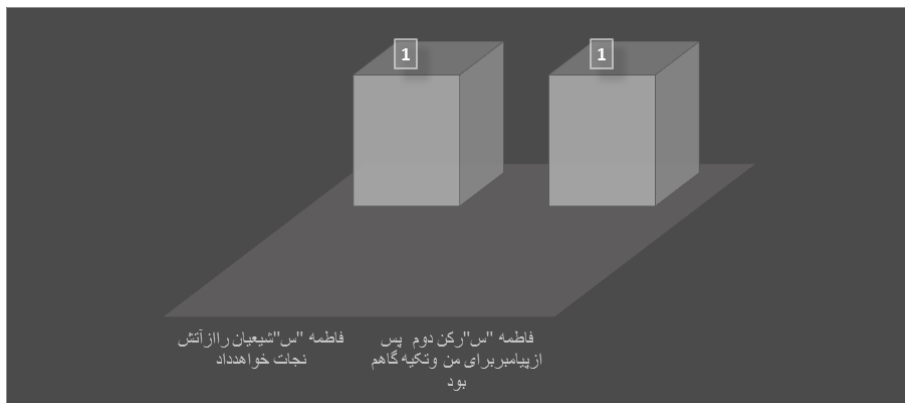
موضوعات مربوط به فضائل حضرت فاطمه (س)
در احادیث منتسب به پیامبر (ص) در متون شیعی قرن ششم

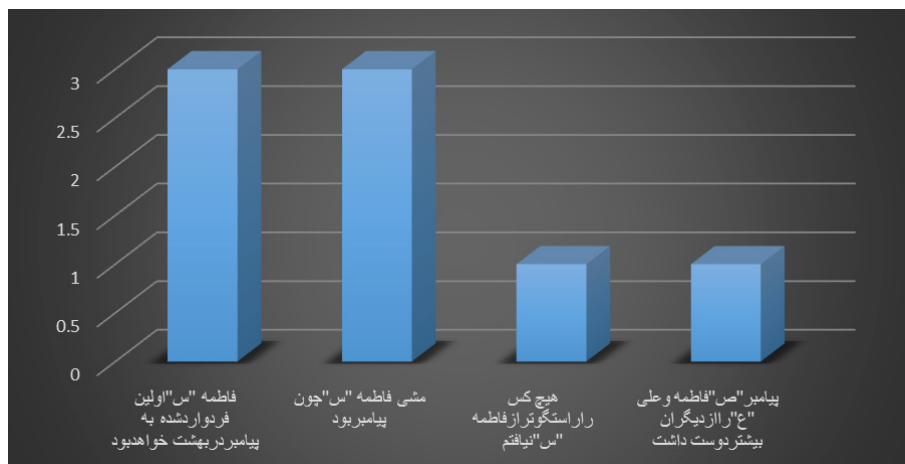
موضوعات مربوط به فضائل حضرت فاطمه (س) در روایات منتسب به امام صادق (ع) در متون شیعی قرن ششم هجری

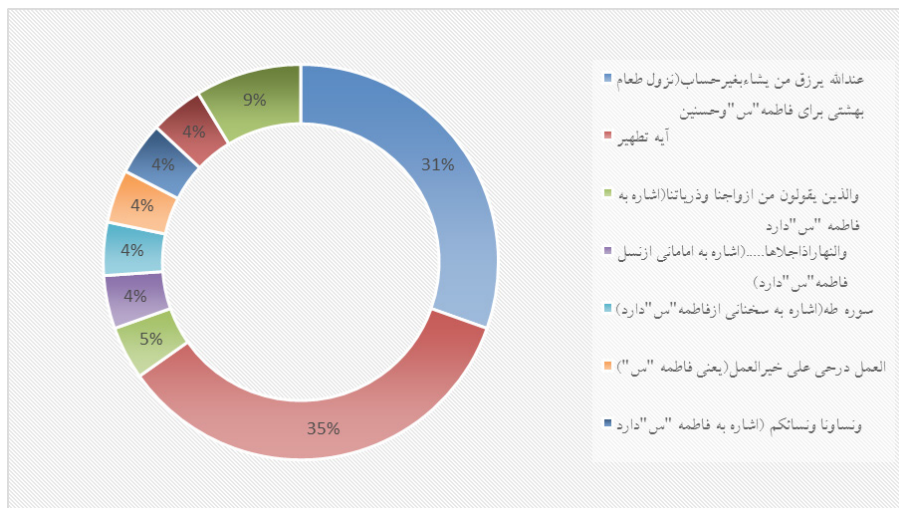
موضوعات مربوط به فضائل حضرت فاطمه (س)
در روایات منتسب به امام علی (ع) در متون شیعی قرن ششم هجری

موضوعات مربوط به فضائل حضرت فاطمه (س)
در اقوال منتسب به عایشه به نقل از پیامبر (ص) در متون شیعی قرن ششم

آیات قرآنی که در روایات منتسب به مراجع شیعی در متون شیعی قرن ششم هجری درباره حضرت فاطمه (س) نازل شده است.

نتیجه گیری

بنا بر رویکرد پژوهش حاضر، هر روایت تاریخی بازنمایی سازمان یافته‌ای از واقعیت است که بر اساس موضع فرهنگی مولفی که مورخ، محدث یا فقیه است صورت می‌گیرد. بر همین مبنا هر متن تاریخی نتیجه کنش گفتمانی مولف در راستای مرجعیت‌بخشی فرهنگی به نظام ارزشی معتبر در فضای فکری مولف است. این وضعیت انتخاب موضوعات و شخصیت‌ها، توصیفات و تعاریف، رابطه‌ها و نسبت‌ها در یک پیکره‌بندی روایی از گذشته را در یک طرح وارده تفسیری که کلاف و تار و پود متن را برمی‌سازد ممکن می‌سازد.

با توجه به چنین رویکردی متون حدیثی و احادیث موجود در متون را باید در نسبت با بافت تاریخی و فرهنگی مولفان آن مورد بررسی قرارداد و نمی‌توان متون را بی‌تاثیر از فضای گفتمانی و تغییر و تحولات اجتماعی و سیاسی و فرهنگی زمینه و زمانه متن و مولفان و مخاطبان آن بررسی کرد در عین حال که بایستی تاثیرگذاری متون و مولفان را نیز در شکل‌دهی به بافت تاریخی و فرهنگی آن عصر و مخاطبان آن مورد توجه قرار داد.

در این مقاله متون حدیثی شیعی در فاصله زمانی قرن چهارم تا ششم هجری تدوین شده‌اند مورد بررسی قرار گرفت و احادیث و روایات منابع و مراجع شیعی موجود در گزارش‌های آن در خصوص حضرت فاطمه (س) در ۹۰ جلد کتاب و حدود ۱۰۰۰ روایت و حدیث سنخ‌شناسی شد. این کار کمی و کیفی نشان داد گزارش‌های مربوط به فضائل حضرت فاطمه (س) بیشترین احادیث و روایات را در بر می‌گیرد و شخصیت حضرت فاطمه (س) از قرن چهارم تا ششم در این بُعد خاص، اهمیت و موضوعیت و توجه بیشتری از طرف مولفان متون شیعی به دست آورده و در فرهنگ شیعی نیز چنین تصویری از ایشان در این دوران نهادینه شده است. علل گرایش فقیهان و محدثان به بیان شخصیت و فضائل فاطمه (س) در طی این دوره قرن چهارم تا ششم هجری در راستای تولید فرهنگ شیعی به معنای توده‌ای آن بوده است تا هویت و جماعت طایفه شیعه حول نمادهای معنایی آن که محور عقاید شیعی هستند حفظ و تقویت شود به همین دلیل روند تصاعدی تجمیع احادیث فضائل حضرت را در منابع مناقب‌نگاری شاهد هستیم. این دوران یک دوره‌ی بسیار مهم است زیرا حاکمیت آل‌بویه و سلاجقه دو فرصت متفاوت در برابر جماعت‌های شیعی قرار می‌دهد. در دوره اول توان نخبگان شیعی به گسترش مبانی فکری و علمی تشیع صرف می‌شود و در دوره بعدی با توجه به تغییرات موقعیت اجتماعی فرهنگی سیاسی عصر سلاجقه بر جامعه شیعه، راهبرد فرهنگی در حمایت از هویت و جماعت شیعه در همان قالب سنت علم حدیث اما با موضوع مناقب و فضائل‌نگری در شکل روایات و احادیث از مراجع معصوم شیعی، عموم و عامه شیعیان را مدنظر قرار می‌گیرد. شیعه در این دوره که با رشد جریان حدیث-گرایی مواجه است، از ادبیات مناقب‌نویسی در قالبی حدیثی برای تقویت تفکر و هویت شیعی استفاده می‌کند. عمومیت بخشیدن به مفاهیم و عقاید مذهب شیعی در قالبی نمادپردازانه با مرجعیت شخصیت‌های پایه برای هویت شیعی مانند حضرت فاطمه زهرا (س) به عنوان ملتقای نور نبوت و امامت، برای آن بوده است که بتوان به جامعه‌ی شیعی انسجام و تشخص بخشید همانطور که برای هویت-بخشی و درونی‌سازی آن در جامعه شیعی، از قالب حدیثی به عنوان سنت رایج علمی در آن دوران استفاده می‌شود. در این بین و برای رسیدن به این

مقصود مهم، علمای شیعی در آثار خود از وجود و مرجعیت ائمه در نظام فکری شیعی برای بازسازی و یا به تعبیر بهتر بازآفرینی و بازآرایی آن هویت و ارائه‌ی یک الگوی دینی استفاده می‌کنند و در نتیجه با توجه به بافت دوره‌ای که در آن زیست می‌کنند، یک بُعد از شخصیت آنان را برجسته می‌شود.

این بررسی نشان می‌دهد چگونه معانی عقیدتی در فکر قدسیانه شیعی برای فاطمه (س) در یادمان‌ها و نام‌گذاری‌های فرهنگی باقی خواهند ماند کما اینکه انتخاب نام فاطمه زهرا (س) برای فرزندان شیعیان همچنان سنتی ماندگار و در عین حال به پشتوانه احادیث موید جایگاه قدسی و عقیدتی این نام‌گذاری، تبدیل به رویه‌ای فرهنگی برای بازتولید و حفظ عقیده شیعی در فرهنگ شیعیان تا به امروز شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در این مقاله منظور از شیعه، شیعه امامیه اثنی عشریه است و موضوع و مساله پژوهش نیز درباره آن است.
۲. این رویکرد تاریخی به فرهنگ است که چنین رابطه‌ای را مبنای تحلیل و تفسیر قرار می‌دهد.
۳. تحلیل‌های آماری ارائه شده در قالب نمودارهای موجود در این مقاله با استفاده از نرم افزار مکتبه اهل بیت (ع)؛ قم: نسخه دوم؛ انجام گرفته است. که برای جلوگیری از اطاله کلام مشخصات کامل منابع بیان نشده است.

منابع و مآخذ

۱. ابن حلاق، وائل؛ ۱۳۸۸: تاریخ تئوری های حقوق اسلامی، ترجمه: محمد راسخ، تهران: نی.
۲. امیرمعزی، محمدعلی؛ ۱۳۸۸: «اندیشه اسلامی وجود پیشینی امام»، خردنامه ۳۳ و ۳۴.
۳. بارانی، محمدرضا؛ ۱۳۹۲: بررسی تاریخی تعامل فکری و سیاسی امامیه با فرقه‌های معتزله، حنابله و اشاعره، قم: نشر حوزه و دانشگاه.
۴. جنکینز، کیت؛ ۱۳۸۹: بازاندیشی تاریخ؛ ترجمه: حسینعلی نوذری، تهران: نشر آگه.
۵. ساسانی، فرهاد؛ ۱۳۸۹: معناکاوی به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی، تهران: نشر علم؛ چ دوم.
۶. عمادی حائری، سید محمد؛ ۱۳۸۸: بازسازی متون کهن حدیث شیعه، قم: نشر دارالحدیث.
۷. کسری دهکردی، فرشته و پروین بهارزاده؛ ۱۳۹۵: «تنوع گونه‌های حدیث‌نگاری نزد ایرانیان قرن ششم»، حدیث‌پژوهی: شماره ۱۵؛ ۱۷۶-۱۴۳.
۸. مدرسی طباطبایی، حسین؛ ۱۳۸۹: میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین هجری، ترجمه: سید علی قرایی و رسول جعفریان، قم: نشر مورخ.
۹. -----؛ ۱۳۹۰؛ مکتب در فرایند تکامل: نظری بر تطور مبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین؛ ترجمه: هاشم ایزدپناه، تهران: نشر کویر.
۱۰. مک‌کارتی، ای دی؛ ۱۳۸۸، جامعه‌شناسی معرفت، ترجمه: محمد توکل، تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۱۱. موتسکی، هارالد؛ ۱۳۸۸، حدیث در نگاه خاورشناسان، ترجمه: فروغ پارسا، تهران: انتشارات دانشگاه الزهرا.
۱۲. نصیری، علی؛ ۱۳۸۵، آشنایی با جوامع حدیثی شیعه و اهل سنت، تهران: مرکز جهانی علوم اسلامی.
۱۳. هالم، هاینس؛ ۱۳۸۹، تشیع، ترجمه: محمدتقی اکبری، قم: نشر ادیان.
۱۴. نرم افزار مکتبه اهل بیت. قم: نسخه دوم.

نقش اشعث بن قیس در ماجرای قتل امام علی ۷

دکتر علی ناظمیان فرد*

اکرم جهان‌دیده**

چکیده

اشعث بن قیس یکی از چهره‌های برجسته‌ی قبیله‌ی کنده بود که در طول حیات سیاسی خود با اتخاذ مواضع سلبی و ایجابی، در بسیاری از رویدادهای زمانه ایفای نقش نمود. منفعت‌جویی‌های فردی و قبیله‌ای، عمده‌ترین شاخصی بود که رفتارهای سیاسی وی را جهت‌دهی میکرد. این انگیزه‌ها گاه به طرز آشکار، اشعث را در صف یاران امام علی(ع) می‌نشانند و گاه در نهان، با معاویه هم دست و هم داستان میکرد.

پرسشی که این مقاله حول محور آن سامان یافته این است که آیا اشعث بن قیس در توطئه‌ای که یک عنصر خارجی برای قتل امام (ع) طراحی کرده بود، نقشی داشت؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که اشعث با پناه‌دادن به ابن‌ملجم که از مصر به قصد ترور امام(ع) به کوفه آمده بود و نیز با بیدار کردن او در دقایق پیش از وقوع حادثه و تحریض وی به انجام قتل، مرتکب فعل مجرمانه «معاونت در جرم» شد که این نقش در پرتو داده‌های تاریخی مورد کاوش و سنجش قرار خواهد گرفت.

واژگان کلیدی: امام علی(ع)؛ ابن‌ملجم؛ اشعث بن قیس؛ مسجد کوفه؛ معاونت در جرم.

*دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد(نویسنده مسؤل) nazemian@um.ac.ir

ak.jahandideh@gmail.com

** کارشناس ارشد تاریخ تشیع

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۱/۲۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۹/۱